

A beszédaktus mint kommunikáció*

Hogyan vonatkoznak a szavak a világra? Miként történik az, hogy amikor valaki valamilyen zajt bocsát ki, azt mondhatjuk róla, hogy valamit ért ezen a zajon, valaki másról pedig azt mondhatjuk, hogy megérti azt, amit az előbbi szándékol közölni? Hogyan tudjuk az értelmes hang- vagy jelzéstől az értelmetlenektől megkülönböztetni? Mi az – pontosan –, amit tartalmaznia kell ahhoz, hogy ilyen láncnak jelentése legyen? És mi játszik közre abban, hogy éppen azt jelenti, amit jelent, és nem valami mást? Hogyan lehetséges, hogy amikor például azt mondom, „Kovács elment az estélyre”, azt értem rajta, hogy Kovács elment az esélyre, és nem azt, hogy Nagy otthon maradt, vagy hogy Kis megbetegedett? Mi a különbség aközött, hogy valamit mondunk és gondoljuk, és aközött, hogy valamit anélkül mondunk, hogy gondolnánk?

Az ilyenfajta kérdések egyidősek a filozófiával. De nem szabad feltételeznünk, hogy ezek a kérdések megfogalmazásomban akárcsak értelmesek is. Mégis néhány ilyen kérdésnek valamilyen formában értelmesnek kell lennie, hiszen tudjuk, hogy az emberek kommunikálnak, hogy igenis mondanak bizonyos dolgokat, és néha gondolják azt, amit mondanak, hogy az emberek legalábbis alkalmanként megértik egymást, hogy az ember nyelvi megnyilatkozásai igaz, hamis, túlzó, ostoba, értelmetlen stb. jelzőkkel, s e jelzők mutatják, hogy a megnyilatkozások hogyan kapcsolódnak a világhoz. Ha pedig ezek a dolgok valóban megtörténnek, akkor – következképpen – megtörténhetnek, ha pedig megtörténhetnek, akkor mindenképpen feltehetjük és megválaszolhatjuk azokat a kérdéseket, amelyek a dolog lehetőségét firtatják.

Az egyik legrégebbi és legcsábítóbb megközelítés a következő: a szavak azáltal nyelik jelentésüket, hogy dolgokat jelölnek. A szó azt jelenti, amit jelöl. Ha a szó vagy valamilyen hosszabb kifejezés tulajdonnév, mint például a Charles de Gaulle vagy a Mount Everest, akkor a szó vagy a kifejezés jelentése egyszerűen az általa jelölt egyedi tárgy. Ha a szó általános terminus, mint például a „piros” vagy a „háromszög”, akkor valamilyen olyan absztrakt entitást jelöl, mint a pirosság vagy a háromszögűség.

A szinkategorematikusnak nevezett szavak, azaz az olyan szavak, mint a „ha”, „de”, „azonban”, „nem”, „és” stb. semmit sem jelölnek, jelentésük kizárólag abból adódik, hogy más kifejezéseket kapcsolnak össze, olyan kifejezéseket, amelyek valóban dolgokat jelölnek. A legtöbb szónak azonban csak azáltal van jelentése, hogy egy dolgot jelöl, legyen az akár konkrét, akár absztrakt dolog. A jelentésnek ez a megközelítése egészen a platóni Dialógusokig vezethető vissza, legkifinomultabb és legszigorúbb változatát pedig Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezésében*¹ találjuk.

Ez a megközelítés azonban egyáltalán nem kielégítő. Frege² mutatta ki, hogy a jelentést általában nem lehet egyenlővé tenni a jelöléssel (vagy a deszignálással,

megnevezéssel, denotálással, referenciával), mert például mind a „hajnalcsillag”, mind pedig a „vacsoracsillag” kifejezés ugyanazt a bolygót jelöli, de nem ugyanazt jelenti. A két kifejezésnek egy referenciája van, de két különböző értelme. Később maga Wittgenstein³ is kimutatta, hogy így a tulajdonnevek esetében sem mondjuk, hogy ha a név viselője meghal, megsemmisül vagy valamilyen más módon megszűnik létezni, akkor a név jelentése semmisült meg. Ha N. N. úr meghal, az „N. N. úr” jelentése nem hal meg. Ha meghalna, akkor értelmetlen az „N. N. úr meghalt” mondat. Tehát még a tulajdonnevek esetében sem azonos a kifejezés jelentése az a tárgy, amelyet jelöl.

Egy másik megközelítés pedig azt tételezi fel, hogy a jelentés valamiféle önmegfigyelés útján föltárható entitás. Locke⁴ például kifejti, hogy a szavaknak azáltal van jelentésük, hogy a lelkünkben levő ideákat, gondolatokat jelölik. Az egyedi szavak esetében ezek az ideák a szó által jelölt tárgy mentális képei vagy képzetek; az általános szavak esetében, mint például a „piros” vagy a „háromszög”, ezek az ideák absztrakt vagy általános ideák. Locke⁵ szerint az absztrakt ideák azt tartalmazzák, ami egy dolog összes egyedi előfordulásában közös, s nem tartalmazzák azt, ami ezek mindegyikében sajátos. A Locke-ot követő gondolkodók, mint például Berkeley⁶ és Hume⁷ kifejtették, hogy absztrakt vagy általános ideákat lehetetlen kialakítani, és bizonyítani próbálták, hogy nem rendelkezhetünk a háromszögek mentális képével általánosságban, hanem csakis egy meghatározott tulajdonságú háromszög mentális képével. Ez az egyedi idea azután „ábrázolásban általánossá” tehető, de önmagában nem általános idea.

Locke, Berkeley, Hume és az övékéhez hasonló képzetelméletek alkotói a szavak és a világ közötti kapcsolatot a következő modell alapján képzelik el. A szó a mentális képet jelöli, a mentális kép pedig hasonlít a világban levő tárgyakra, függetlenül attól, hogy azok tényleges vagy csak lehetséges tárgyak-e. De a szavak és a világ közötti lényegi kapcsolatot a mentális kép teremti meg. Tetszésünktől függ, hogy milyen hangokat használunk a képek jelölésére, de maguk a mentális képek természetes, nem önkényes hasonlósági viszony révén kapcsolódnak a világhoz.

A jelentés ilyesféle képzetelméletét megsemmisítő kritikának vetették alá, s ezt az elméletet ma már nem képviselik túl sokan. Egyszerűen hamisnak tűnik az, hogy az emberek beszédét ilyen képzetek kísérik, de ha igaz, akkor sincs összefüggésben az általuk mondott dolgok jelentésével és értelmezésével. Még ha történetesen mindig kísérné is a „ló” szó kifejtését egy repülőgép képzele valahol bennem, az egyáltalán nem lenne összefüggésben azzal, hogy ismerem-e a „ló” szó jelentését, és helyesen használom-e azt. Ha a szót helyesen tudom használni, akkor ismerem a jelentését, és az, hogy milyen képzetek kísérik szóhasználatomat vagy egyáltalán kísérik-e képzetek, logikai szempontból semmilyen összefüggésben sincs a szó jelentésével vagy azzal, hogy ismerem-e a jelentését. A mentális képzet létezése pedig, még ha állandóan összekapcsolódna is valamilyen egyedi szóval, nem határozza meg azt a használatot, amelyre ezt a képzetet alkalmazzuk, úgyhogy ugyanannak a mentális képnek számos különböző használata lehet, és így a kép nem határozná meg egyértelműen valamely szó jelentését. Összefoglalva: pszichológiailag nem helytálló, hogy a szavak használatát állandóan mentális képzetek kísérik; logikailag pedig sem nem szükséges, sem nem elégséges egy szót jelentésének meghatározásához kötni, hogy ilyen képzeteknek létezniük kell; végül még ha léteznének is ezek a képzetek, akkor sem lennének elégségesek a szavak használatának a meghatározásához. Ilyen és hasonló megfontolások alapján hajlamosak lennénk azt mondani,

hogy a szó jelentése tulajdonképpen a szó használata a nyelvben. Nemsokára megvizsgáljuk ezt a nézetet, amelyet egyébként ma számos filozófus vall magáénak.

A képzetelmélettel szemben felhozhatjuk még azt az ellenvetést is, hogy nincs magyarázó értéke, azaz semmit sem képes megmagyarázni. Ha a „hogyan jelölnek a szavak dolgokat?” kérdés érdekelt bennünket, akkor semmi választ nem kapunk, ha kijelentik: „közvetlenül képzeteket jelölnek, amelyek azokra a dolgokra hasonlítanak, amelyeket a szavak jelölnek”, hiszen ez a válasz új formában ugyan, mégpedig a „hogyan jelölnek a szavak képzeteket?” kérdés formájában újratermeli az eredeti problémát.

A manapság legáltalánosabban elterjedt filozófiai jelentéselmélet szerint a szó jelentése vagy azonos, vagy legalábbis szoros kapcsolatban áll a szóhasználatával. Az elmélet megalkotója, Wittgenstein ezt írja:

Nagyon sok esetben – bár nem minden esetben –, amikor a „jelentés” szót alkalmazzuk, a következőképpen definiálhatjuk azt: „a szó jelentése a szónak a nyelvben való használata”.⁸

E nézettel az a probléma, hogy a használat fogalma annyira homályos, hogy csaknem értéktelen a jelentés tárgyalására szolgáló elemzési eszközként. Ugyanaz a mondat, és ennél fogva ugyanaz a szócsoporthoz tartozó szó szerinti jelentéssel az egyik esetben arra használható, hogy megdicsérjünk valakit, a másik esetben pedig arra, hogy valaki mást megsértünk. Használhatók arra, hogy másokat bosszantunk, meggyőzzünk, szórakoztassunk, untassunk és így tovább. Ha tehát a használatról beszélünk, először is meg kell különböztetnünk a sokféle eltérő használatot, amellyel a kifejezések vagy kifejezésláncok rendelkezhetnek, és ki kell választanunk, melyek lényegesek a jelentésre nézve és melyek nem.

Véleményem szerint a „használat” fogalma hasznos ellenszer a jelentés képzet- és referenciális elméleteivel szemben, teljes jogú pozitív „elméletként” azonban céljaink szempontjából túlságosan elnagyolt. Ugyanakkor viszont a kommunikáció problémáinak olyan megközelítését veti föl, amelyet számos filozófus, különösképpen J. L. Austin⁹ kezdett a közelmúltban fölírni. Ezt a megközelítést azzal jellemezhetnénk, hogy a nyelv beszélését emberi tevékenységnek fogja fel. A figyelem középpontjában itt nem a nyelvi formák vannak, inkább a beszéd aktusára koncentrálnak, amit a nyelvi formák kiejtésével hajtanak végre. A következőkben szeretnék megfogalmazni, igazolni és megmagyarázni néhány olyan általános elvet, amely – úgy vélem – a tanulmányom elején közölt kérdéscsoport részleges (de csak részleges) megválaszolásának tekinthető, és amely joggal tekinthető abból a hagyományból származónak, amely a jelentést és a használatot összekapcsolja. A „használat” fogalma helyett azonban ez a megközelítés különféle „beszéddaktusok”-at különít el, amelyeket a kifejezések kiejtésével hajtunk végre, és így módon remélhetőleg elkerüli a „használat”-fogalom homályosságát.

Ezeket az elveket kategorikusan fogom megfogalmazni, majd megkíséreltem megmagyarázni, mit jelentenek, és miért gondolom, hogy igazak.

1. *Nyelvek beszélni annyit jelent, mint részt venni bizonyos szabályok által irányított viselkedési formában.*

Nyilvánvaló, hogy a nyelv beszélése részvétel egy viselkedésformában: a beszéd emberi tevékenység. Az azonban már nem olyan nyilvánvaló, hogy ezt a tevékenységet szabályok irányítják. E megállapítás helyességének bizonyítékát végső soron az szolgáltatja majd, ha bebizonyosodik, hogy az ember nyelvi viselkedésének szabályirányítottságára vonatkozó hipotézis bármely más alternatív hipotézisnél job-

ban magyarázza a beszédviselkedés adatait. Bizonyos területeken, különösen a szintaxisban már elég messzire jutottunk, hogy nagyszámú adatot magyarázzunk e hipotézis szerint. Az a tény, hogy a beszélők korlátlan számú új mondatot képesek létrehozni, olyan mondatokat, amelyeket azelőtt soha nem láttak vagy hallottak, továbbá az, hogy képesek felismerni, mi mondat és mi nem mondat, egy szabályrendszer elsajátításával magyarázható. Ezt a hipotézist alátámasztja, hogy ténylegesen meg tudunk fogalmazni olyan szabályokat, amelyek számot adnak ezekről a képességekről,¹⁰ továbbá, hogy az alternatív hipotéziseknek nem sikerült ezekről az adatokról számot adniuk.¹¹

Az a hipotézis, hogy a beszélés viselkedésforma, jóllehet nyilvánvaló, vizsgálódásaink számára döntő fontosságú. Maga után vonja ugyanis, hogy leírásunk és magyarázatunk mindaddig hézagos marad, amíg a nyelvvel kizárólag formális rendszerként foglalkozunk. Kutatásunk mindaddig hiányos marad, amíg a formális struktúrával csupán formális rendszerként foglalkozunk, a formális struktúra ugyanis a beszélő személyek nyelvi viselkedésének a céljából létezik és abban nyilvánul meg. Természetesen a beszélő tényleges viselkedése az alapstruktúrának csak tökéletlen megnyilvánulása, minthogy a beszélők teljesítményét gyakran károsan befolyásolja az emlékezetkihagyás, a hanyag kiejtés, a félig befejezett mondat, a hibás kezdés és a beszéd sokféle más fogyatékosága. Annak érdekében, hogy ezeket a számunkra lényegtelen vonatkozásokat vizsgálatunkból kirekeszthessük, figyelmünket a beszédviselkedés *idealizált* formáira kell összpontosítanunk.¹²

A nyelvet beszélő egyének talán „nincsenek is tudatában” a szabályoknak abban az értelemben, hogy nem tudnák azokat megfogalmazni, de mégis szabályokkal összhangban cselekszenek. A viselkedés intencionális szabályirányította viselkedés, noha a cselekvő talán nem is képes megállapítani a szabályokat. Ha egy gyereket egyszerű játékokra tanítok, megtanulja majd, hogy ezeknek a játékoknak a szabályai-val összhangban cselekedjék, noha általában nem képes a szabályokat megfogalmazni. Hasonlóképpen egy gyerek akkor is megtanulhat összhangban beszélni pl. a következő szabállyal, ha sohasem fogalmazza meg ezt a szabályt: a kérdő-transzformáció csak egyszer alkalmazható egy adott frázisjelölőn.^{12*} Megközelítésünkkel szemben tehát nem ellenvetés az, hogy a nyelv beszélői azért nem tudnak a szabályokkal összhangban cselekedni, mert nem tudják a szabályokat megállapítani: a szabályirányította viselkedés jó részét úgy hajtjuk végre, hogy expliciten nem vagyunk tudatában a szabályoknak. Az általunk követett szabályokat *fel* kell tárnunk, ez azonban nem mond ellent annak a nézetnek, hogy ezeket mindig is követtük.

2. *A kommunikáció alapegysége az illokúciós aktus.* Csábító, sőt eléggé elterjedt elképzelés, hogy lényegében a jelet, a jelölést, a szimbólumot, a szót, a mondatot vagy valami ehhez hasonló dolgot tekintjük annak, ami kommunikál. Az ember nem felejt el, amikor így gondolkodik, hogy ilyen dolgot csak akkor vehetünk üzenetnek, az ember nyelvi kommunikációja egy egységének, ha létrehozását valamilyen beszéddaktus végrehajtásának tekintjük. Ha hallok egy hangot, és ha ezt a hangot a nyelvi kommunikáció egy részének, pl. üdvözlésnek, figyelmeztetésnek vagy utasításnak veszem, akkor e hang ilyen értelmezése szükségképpen előfeltételezi, hogy e hangot úgy tekintem, mint amit hozzám többé-kevésbé hasonló lények bizonyos intencióval hoztak létre.

Ha a hangot a fák között fújó szélhez hasonló természeti jelenségnek tekintem, akkor eleve kizárt, hogy a nyelvi kommunikáció egyik esetének tekinthessem, jóllehet a fák között fújó szél keltette hang hallása talán megkülönböztethetetlen az el-

suttogott mondattól. Hasonlóképpen ahhoz, hogy a papíron látható vonalakat a nyelvi kommunikáció esetének tekinthessem, a vonalakat bizonyos fajta aktus termékének kell tekintenem, tehát úgy, mint amelyet bizonyos intencióval és bizonyos cél érdekében hoztak létre. Ha meg vagyok győződve arról, hogy a vonalak egy tintafoltból származnak, akkor nem tekinthetem őket nyelvi üzenetnek, a nyelvi kommunikáció esetének. Nem a jel, a szimbólum vagy a szó kommunikál, hanem ezek eseteinek a létrehozása a beszédaktusokban.¹³ Ez újabb távlatot gazdagítja az 1. pontot. Ha a kommunikáció alapvető egysége a beszédaktus, akkor a nyelvnek az emberi aktusok, akciók és tevékenységek általános körébe való beillesztése nem valamilyen különleges módszertani fogás lesz, hanem a kommunikáció megértésének nélkülözhetetlen eleme.

Ha pedig a nyelv beszélése viselkedésforma, és ennek is kell tekintenünk, ha meg akarjuk érteni a kommunikációt, akkor természetesen felmerülnek bizonyos kérdések: először, melyek ezek közül a viselkedésegységek közül azok a minimális egységek, amelyek képesek önállóan megenni; és másodszor, milyen természetes egységekre bontható le ez a viselkedés? Az első kérdése adható nyilvánvaló válasz a következő: kijelentések, felszólítások, kérdések, ígérek, megjegyzések, magyarázatok, parancsok, észrevételek, kérések és hasonló dolgok. Austin¹⁴ ezeket „szemléltető aktusok”-nak keresztelte el.

Meg kell különböztetnünk ezeket az aktusokat a referáláshoz hasonló aktusoktól, például attól, amikor Jánosra referálok, mondva, hogy „János tegnap érkezett”. Itt a Jánosra való utalás önmagában nem teljes, nem önálló beszédaktus, hanem csak része egy nagyobb, teljes illokúciós aktusnak, annak ugyanis, hogy állítjuk, János tegnap érkezett.

Ennek a meggondolásnak a szintaxisban az felel meg, hogy mondatok és nem szavak alkotják a teljes beszédaktus egységeit. A szavak értelmes módon csak mondatokban fordulnak elő. (Ezek lehetnek egyszavas mondatok, mint például a „figyelj”, de még itt is el kell különítenünk a szót kimondásának felszólító jellegű intonációjától, a hangsúly morféimájától és a mondathatártól, amely a szót körülveszi. Mindezek a mondat részei, nélkülük a szó nem mondat.)

Továbbá, ezt a kétféle aktust meg kell különböztetnünk az olyan aktusoktól, amelyek az illokúciós aktusok következményeivel vagy hatásaival járnak együtt. Ha hallgatóságunkat rábeszéljük valamire, meggyőzzük valamiről, bosszantjuk, szórakoztatjuk vagy untatjuk, ezek mind olyan dolgok, amelyek ténylegesen szavakkal megtehető cselekedetek; ezek azonban már túl vannak azon, amikor kimondunk valamit, értünk valamit azon, amit kimondunk, és ezt megértjük a hallgatóval, amelyek az illokúciós aktusok végrehajtásának nélkülözhetetlen elemei. Az ilyen, a hallgatóra további hatásokat maga után vonó aktusokat Austin¹⁵ *perlokúciós aktusoknak* nevezte. A perlokúciós és az illokúciós közötti megkülönböztetés hiánya a jelentés használatelméletének egyik legfőbb gyengesége.

3. Ha valamit mondunk, és gondoljuk azt, amit mondunk, az együtt jár azzal, hogy kimondjuk, valamint a következőkkel:

- a) azzal a szándékkal, hogy bizonyos illokúciós hatásokat idézzünk elő a hallgatóban (amely hatások a kimondott mondatot irányító szabályoktól függenek);
- b) azzal a szándékkal, hogy ezeket a hatásokat azáltal idézzük elő, hogy a hallgató fölismeri azt a szándékot és
- c) azzal a szándékkal, hogy az a) szándékot annak révén ismerhessük föl, hogy ismeri a kimondott mondatot irányító szabályokat.¹⁶

Mindenki tudatában van annak, hogy különbség van aközött, hogy valamit mondunk, és aközött, hogy valamit mondunk, és gondoljuk is azt. De pontosan hogyan tudjuk leírni ezt a különbséget? Mondhatnánk azt is, hogy valamit mondani és gondolni az lényegében azt jelenti, hogy bizonyos hatásokat szándékozunk előidézni a hallgatóban, és ezeket a hatásokat a hallgató *megértéseként* jellemezhetjük. De ezzel semmire sem jutunk a *jelentés* fogalmának kifejtésében, minthogy az a megértés, amelyet el akarunk érni, annak a megértése, amit a beszélő gondol. Meg kell tehát próbálnunk a megértés fogalmát kibontani.

Annak a megértése, amit a beszélő kimond, együtt jár a beszélő bizonyos szándékainak a felismerésével. Ha például azt mondom, hogy „itt meleg van”, és ezt gondolom, akkor a hallgatóm megért engem, fölismeri, hogy szándékom tudomására hozni, hogy ennek a mondatnak a kimondásában azt mondom el neki, hogy itt meleg van. Az illokúciós aktusoknak pedig sajátos és fontos vonása, hogy az a szándék, amellyel valamit kimondanak, döntő része e szándék elérésnek, minthogy a szándék felismerése révén valósul meg a szándék. Ha úgy ismered fel az „itt meleg van” kimondásában lakozó szándékot, mint amely tudomásodra hozza, hogy azt mondják neked, hogy itt meleg van, akkor mihelyt felismered ezt a szándékot, valóban tudod, hogy ezt mondják neked, ugyanis a felismerés révén szerzed meg ezt az ismeretet. Hogyan ismered fel a beszélő szándékát? Ha kimond egy olyan mondatot, amely része az általad értett nyelvnek, szándékát a kimondott mondat jelentése (azaz a kimondását irányító szabályok ismerete) révén ismered fel. Így tehát tulajdonképpen három része van annak, hogy azt gondolom, *itt meleg van*, amikor azt mondom, „*itt meleg van*”, és azt is gondolom:

- a) az a szándék, hogy a hallgató tudomására hozzam, hogy azt mondom neki, hogy itt meleg van;
- b) az a szándék, hogy ezt annak révén hozzam a hallgató tudomására, hogy felismeri az a) szándékot;
- c) az a szándék, hogy az a) szándékot annak révén ismertessem fel a hallgatóval, hogy a hallgató ismeri a kimondott mondat elemeit irányító szabályokat.

Ez csak egy sajátos esete az előbbi definícióval állított általános feltételeknek.

Két további észrevétel: először is fontos hangsúlyozni, hogy a jelentés szándékolt hatásai illokúciós és nem perlokúciós hatások. Amikor azt mondom neked, hogy itt meleg van, ezt mondhatom azzal a szándékkal, hogy rávegyelek a légkondicionáló bekapcsolására. Az azonban, hogy bekapcsolod a légkondicionálót, a kimondott mondat perlokúciós hatása, és az e hatás előidézésére irányuló szándék nem része annak, hogy azt gondolom, „itt meleg van”, amikor azt mondom „itt meleg van”, és azt is gondolom.

Egyébként ugyanez igaz arra, amikor azt mondjuk és azt gondoljuk, hogy „kapcsold be a légkondicionálót”. Ennek kimondásának az illokúciós hatása az, hogy a beszélő megtudja; neki azt mondják (parancsolják, arra kéri és így tovább), hogy kapcsolja be a légkondicionálót. Ezeknek az illokúciós aktusoknak a szándékolt hatása jellegzetesen az, hogy a hallgatót rávegyük arra, hogy „kapcsold be a légkondicionálót”, az nem jár szükségszerűen együtt azzal a szándékkal, hogy ezt a hatást idézzük is elő, mivel vannak olyan furcsa esetek, amikor mondhatom azt, hogy „kapcsold be a légkondicionálót”, és nem az a szándékom, hogy a hallgató ezt meg is tegye (ha például tudom, hogy elromlott, és be akarom csapni). Tehát a „jelentés” szükségszerűen szándékolt hatásai nem perlokúciósak, hanem illokúciósak.

Másodszor, mind ez ideig csakis a szó szerinti jelentéssel foglalkoztunk. A kép-

letes beszéd úgy jellemezhető, mint olyan beszéd, amelyben a szándékolt illokúciós hatások különböznek azoktól az illokúciós hatásoktól, amelyeket a kimondott mondat használata számára szóló szabályok határoznak meg. Egy igen fontos értelemben a képletes beszéd a szó szerinti beszéd elősködi, ugyanis senki sem tudna egy mondatot képletesen gondolva kimondani, ha annak a képletes használat alapjaként nem lenne szó szerinti jelentése.

4. *Mindent, amit gondolni lehet, mondani is lehet.* A költők és a filozófusok időnként panaszkodnak, hogy a nyelv alkalmatlan az általuk közölni kívántak pontos jelentésének a kifejezésére. Ebben minden bizonnyal van valami igazság, minthogy minden nyelv véges számú szóval és szintaktikai formával rendelkezik arra, hogy kimondjuk, amit gondolunk. De abban az esetben, ha adott nyelvben van is felső határa a kifejezhetőnek, ha vannak is olyan gondolatok, amelyeket adott nyelvben vagy bármely nyelvben egyszerűen nem lehet kifejezni, ez lehetséges tény, de nem szükségszerű igazság. Elvben – ha ugyan nem gyakorlatban is – mindig lehetséges egy nyelvhez új szavakat vagy más elemeket hozzátenni, hogy kimondhassuk azt, ami addig kifejezhetetlen volt. A nyelvek által elviselhető lexikai elemek számának vagy szintaktikai szerkezetek bonyolultságának nincsen semmiféle elméleti felső határa. Amikor egy beszélő azt gondolja, hogy X, elvben (ha a gyakorlatban nem is mindig) képessé válhat arra, hogy X-et szó szerint kimondja. Ha az általa beszélt nyelvet nem tudja elég jól ahhoz, hogy képes legyen X-et kimondani, akkor még tanulhat, vagy ha – szélsőségesebb esetben – a nyelvből hiányzanak X kimondásának a lehetőségei, akkor ezeket a lehetőségeket meg lehet teremteni benne.

Ez az elv fontos, ugyanis az a következménye, hogy a mondatok jelentésének és a beszédaktusoknak a tanulmányozása nem két különböző tanulmány, hanem ugyanaz – két szempontból. A beszélő által végrehajtani kívánt minden lehetséges beszédaktusra van olyan lehetséges mondat (vagy mondathalmaz), amelynek a szó szerinti kimondása megfelelő feltételek között annak a beszédaktusnak a végrehajtásával egyenlő.

Nincs két különböző szemantikai stúdium: az egyik a mondatok jelentésének, a másik a beszédaktusok végrehajtásának a vizsgálatára: hiszen éppúgy, ahogy fogalmaink szerint a mondat jelentésébe beletartozik az, hogy ennek a mondatnak bizonyos kontextusban való kimondása ezzel a jelentéssel annyi, mint bizonyos illokúciós aktus végrehajtása; ugyanígy része az illokúciós aktus fogalmának is az, hogy van olyan lehetséges mondat, amelynek bizonyos kontextusban való kimondása jelentése folytán éppen ennek az illokúciós aktusnak a végrehajtása. Túl sokat vitatkoztak már minden eredmény nélkül azok, akik a nyelvi formákat, és azok, akik a beszédaktusokat tanulmányozták mint a szemantika tárgyát. A Wittgenstein és Austin elindította hagyomány valódi felfedezése nem az, hogy a szemantikai kutatásokban hagyjuk figyelmen kívül a formális elemeket, hanem hogy vizsgálatuk során mindig emlékezzünk arra, hogy jelentésük a nyelvi viselkedésben betöltött szerepükhöz kötődik. Amint Wittgenstein¹⁷ mondotta: „a nyelv eszköz”.

Ez az elv nem azt vonja maga után, hogy mások mindent megértenek, amit mondani lehet, ez ugyanis kizárná a privát nyelv lehetőségét, az olyan nyelvet, amelyet a beszélő kivételével mindenki másnak logikailag lehetetlen megérteni. Elképzelhető, hogy az ilyen nyelvek valójában logikailag lehetetlenek, ezt a kérdést azonban nem kívánom itt tárgyalni.

5. *A szemantikai szabályok rendszerint konstitutívák és nem regulatívák.* Amikor először gondolunk a szabályokra és a szabályirányította viselkedésre, hajlamosak

vagyunk megragadni az olyan példánál, mint a közlekedési szabályok, amelyek a járművezetők és a gyalogosok viselkedését szabályozzák. Az ilyen szabályok azért léteznek, hogy tőlük függetlenül létező viselkedésformát szabályozzanak. Vannak olyan szabályok és szabályrendszerek is, amelyek nem egyszerűen azért léteznek, hogy egy már meglevő viselkedést szabályozzanak, hanem éppen létezésük teremti meg annak a viselkedésnek a lehetőségét, amelyet szabályoznak. Az olyan játékszabályok szabályai, mint a baseball vagy a rögbi, a játékok játszását teszik lehetővé. A rögbi szabályai nélkül nem lenne olyasmi, mint a rögbi játéka; hasonlóképpen, a játékon belül a pontszerzésre vonatkozó szabályok nem egyszerűen azt szabályozzák, hogy a csapat hogyan szerez pontot, hanem inkább meghatározzák az olyan fogalmakat, mint a „bevitt gól” és a „mezőnygól”, és megteremtik az ilyesféle dolgok lehetőségét azáltal, hogy meghatározzák, hogy az ilyen és ilyen viselkedésformák bevitt gólnak, illetve mezőnygólnak számítanak.¹⁷

Az olyan szabályokat, amelyek ebben az értelemben új viselkedésformákat teremtenek meg, *konstitutív* (alkotó jellegű) szabályoknak nevezik, hogy megkülönböztessék ezeket a *regulatív* (szabályozó jellegű) szabályoktól, amelyek a szabályoktól függetlenül létező viselkedéseket szabályozzák. Egy tevékenység konstitutív szabályai olyanok, hogy a tevékenységben való részvételt az alkotja, hogy a szabályokkal vagy legalábbis a szabályok eléggé nagy részhalmazával összhangban cselekszünk. A szabályok és a tevékenység közötti kapcsolat tehát analitikus: a rögbi pl. úgy határozható meg, mint ilyen és ilyen szabályok szerint játszott játék, és a játékon belül az olyan szavakat, mint a „bevitt gól” vagy a „les”, a góllövésre és a büntetésre vonatkozó szabályok határozzák meg. A baseballban pl. a belső-röpte szabály¹⁷ a baseball szabályain belül regulatív, az a szabályrendszer viszont, amelynek ez egy részét alkotja, konstitutív a baseballra nézve.

A nyelvek szemantikai és szintaktikai szabályai hasonlóképpen konstitutívák. Az angol szintaxis szabályai definiálják az olyan fogalmakat, mint pl. a „mondat az angol nyelvben”, mivel olyan rendszert bocsátanak a rendelkezésünkre, amellyel összhangban cselekedni annyi, mint angol mondatokat kimondani. A szemantika szabályai hasonlóképpen konstitutívák, mivel ezekkel összhangban cselekedni annyi, mint olyan illokúciós aktusokat végrehajtani, mint ígérni, kijelentéseket tenni, parancsokat kiadni stb. A konstitutív szabályok formája nem mindig egyezik meg a regulatívakéval. A regulatív szabályok általában felszólító jellegűek: „tedd ezt és ezt”, vagy „bizonyos feltételek között tedd ezt és ezt”. A konstitutív szabályok formája gyakran ilyen: „bizonyos feltételek között ezt és ezt tenni X-nek számít”. Tehát bizonyos feltételek között bizonyos szólánc kimondása ígéret megtételének számít. Az ilyen formájú szabályoknak együttes és alapos ismerete teszi képessé a hallgatót arra, hogy a szólánc kimondásában felismerje a beszélőnek azt a szándékát, hogy a bizonyos hatásokat idézzon elő benne, és így ezeket a hatásokat meg is valósítsa. Amint pedig már láthattuk, ezeknek a hatásoknak az ilyen módon való előidézése a nyelvi kommunikáció lényegi sajátossága.

Fontos hangsúlyozni a nyelvi szabályok konstitutív jellegét, hiszen semmiféle, pusztán regulatív szabályhalmaz nem tudna számot adni a nyelvi viselkedésről, mivel a nyelv beszélése nem olyan előzőleg létező tevékenység, amelyet a szabályok lennének hivatottak szabályozni. A nyelv beszélésének a lehetősége csakis a konstitutív szabályok rendszerén belül áll fenn.

Összefoglalás

Öt nyelvfilozófiai elvet ismertettem. Ezek az elvek együttvéve egy beszédviselkedés-modellt tesznek ki, olyan modellt, amely, ha teljesen kidolgoznánk, megmagyarázná a jelentés, a valaminek a kimondása, a mondatok, az illokúciós aktusok, a konstitutív nyelvi szabályok és a mondatok megértése közötti összefüggéseket. Nagyobb körvonalakban a modell a következőképpen vázolható fel. A beszélés szabályoktól irányított, szándékos viselkedés. Ez a viselkedés abból áll, hogy illokúciós aktusokat hajtunk végre a konstitutív szabályokkal összhangban, mondatok kimondása révén. Belső szerkezetében a sikeresen végrehajtott illokúciós aktus magába foglalja azt, hogy a beszélő kimond egy mondatot, továbbá azt, hogy kimondásában valamit gondol, valamint azt, hogy a mondottakat a hallgató megérti. A beszélő részéről az, hogy valamit gondol, nem más, mint az, hogy bizonyos illokúciós hatásokat szándékozik előidézni a hallgatóban; a hallgató részéről pedig a mondottak megértése azt jelenti, hogy felismeri ezeket a szándékokat, és ezáltal megvalósítja a szándékolt hatásokat. A beszélő és a hallgató közötti hidat közös nyelvük teremti meg, amelynek része a kimondott mondat. A híd működése a következőkön alapul: a mondatot megérteni nem más, mint ismerni a jelentését. A jelentését teljes mértékben a szemantikai szabályok határozzák meg, olyan szabályok, amelyek mind szintaktikai struktúrájára, mint pedig lexikai elemeire vonatkoznak. Ezek a szabályok megállapítják mind a mondat helyes kimondásának a feltételeit, mind azt, hogy annak kimondása minek számít. Ha azt, amit kimondanak, szó szerint gondolják, a beszélő szándékolt illokúciós hatásait a szabályok határozzák meg, a szó szerinti kimondásban ugyanis az illokúciós hatás egyszerűen annak az ismerete, hogy a szabályoktól meghatározott helyzet áll fenn. Ha pl. a szó szerint kimondott mondat formája: „ezennel ezt és ezt ígérem”, akkor e mondat szó szerinti kimondásának szándékolt illokúciós hatása többek között az, hogy a beszélő megtudja, hogy neki éppen ígéretet tesznek, amely hatást az „ezennel ígérem” formára érvényes szabályok határozzák meg. Ha tehát azt, amit kimondunk, szó szerint gondoljuk, a szabályoktól meghatározott mondatjelentés előidézi a beszélő jelentésének illokúciós hatását. Ezeknek a hatásoknak az eredménye pedig egyszerűen az, hogy a mondatot a hallgató megérti.

Ha ez a modell egyáltalán helyénvaló, további finomításának kell képessé tenni bennünket nagy mennyiségű nyelvi adat megmagyarázására. Ahhoz, hogy a modellt továbbfejleszthessük, igyekeznünk kell sokféle beszédaktus végrehajtási szabályait megállapítani.¹⁸ Ez egyenértékű azzal, hogy magyarázatot adunk a különféle illokúciós aktusokra vonatkozó adatok jó részére, de azután képesnek kell lennünk magyarázatunkat arra is kiterjeszteni, hogy hogyan működik a nem szó szerinti beszéd. A sikeres képletes beszéd nem valamiféle véletlen eltévelyedés a szó szerinti beszédetől, mert bizonyos rendszer szerint összefüggésben állnak egymással. Mindenestre már az is, hogy összefüggésben állnak, olyan hipotézis, amelyet ki lehetne dolgozni, azt mutatva meg, hogyan adnak a szó szerinti beszéd szabályai alapot arra, hogy különböző illokúciós hatásokat lehessen közvetíteni a szabályoktól bizonyos módon való eltérés útján. A modellben közvetlenül benne rejlő kutatási irányok egyrészt az illokúciós aktusok végrehajtására vonatkozó szabályok kifejtése felé, másrészt az elméletnek a nem szó szerinti beszédre történő további alkalmazása felé mutatnak.

A kulturális mutatók*

A közgazdászok, az antropológusok és más társadalomtudósok hosszú ideje keresik azokat a mutatókat, amelyek mentén empirikusan meg lehetne határozni az egyes kultúrák közötti különbségeket és eltéréseket. A társadalmi kérdések, mindenekelőtt az egészségügy, az iskolázás, a bűnözés, az öregedés, a nemzedéki konfliktus, a csoportközi kapcsolatok, a kábítószeres és az erőszak kérdései iránt érdeklődő állampolgárok ügyük támogatásának fokozására a kulturális „fejlődésvonalakra” hivatkoznak. De egyetlen esetben sem tudnak meggyőző bizonyítékokat felmutatni.

A pedagógusok gyakran rámutatnak arra, hogy a mai életben lépten-nyomon érvényesülő eladási kényszer eredendően milyen következményeket rejt magában. A kulturális szocializáció folyamata az azonnali kielégülésre törekvő fogyasztók piacának sajátosságaiban gyökerezik. Az a kérdés, vajon az „élvezd most, fizess ki később” elve az üres ígéretésekkel szemben mutatott egészséges türelmet fejez-e ki, vagy inkább az önzés és a felelőtlenség menszváráról van-e szó?

A kulturális mutatók nem oldják meg ezeket a kérdéseket. A politika alakítása állampolgári megítélés és felelős hivatalviselés dolga. A kulturális mutatók azonban képesek arra, hogy inkább azokat a vonatkozásokat emeljék ki, amelyek a személyes ízléssel vagy beállítódással szemben az intézményes politika szempontjait tükrözik, és nagyobb hangsúlyt fektetnek az általános fejlődésvonalakra és összefüggésekre, mint az egyes egyedi kérdésekre, sajátosságokra és művekre. A kulturális mutatók ezen a réven mind a politikai döntéshozók és végrehajtók, mind a közönség számára segítséget nyújthatnak abban, hogy józanabb belátásra jussanak, ha arról esik szó, hogy milyen szerepet tölt be a tömegkommunikáció a közérdekű politikai alternatívák kultiválásában.

A kulturális mutatók ahhoz is hozzájárulhatnak, hogy összefüggésbe kerüljön az a „befogadási olló”, amely az intézményes kulturális szocializációban történeti változások folytán bekövetkezett. Ezek a változások a közlemények technológiai megalkotású és társadalmilag irányított termelésében mentek végbe. McLuhan féligazságát jobbitva: a társadalom az üzenet. A közleménytermelés technológiai, személyzeti-testületi és egyéb társadalmi változásai rövidre zárták a társadalmi kommunikáció korábban uralkodó formáit, és más társadalmi viszonylatokra is rákényszerítették a maguk társadalmi tudatát – a maguk közönségét. A kulturális mutatók sémaiként az a rendeltetés, hogy a széles körben elterjedt közleményalakzatokat létrehozó és felhasználó rendszernek azokat a vonatkozásait kísérelje figyelemmel, amelyek a társadalmi problémák és a közérdekű politikai elhatározások szempontjából a legfontosabbak. [...]